

ANNA DYMMEL

Jiří Trávniček, *Česká čtenářská republika: Generace, fenomény, životopisy*, Brno: Host 2017, s. 445.
ISBN 978-80-88069-50-8

Jiří Trávniček, teoretyk i krytyk literatury¹, znany jest w Polsce przede wszystkim jako autor licznych prac poświęconych współczesnemu czytelnictwu w Czechach. Od lat konsekwentnie stara się zgłębić stan kultury czytelniczej czeskiego społeczeństwa, śledzić i objaśnić zachodzące przemiany oraz ukazywać konteksty, w tym kulturowe i ekonomiczne, w których sytuują się praktyki czytelnicze².

Zawdzięczmy mu szereg ustaleń o charakterze ilościowym, dotyczących społecznego funkcjonowania książki (zasięg książki, kupowanie, korzystanie z bibliotek, czytanie a korzystanie z internetu itd.). Warto także dodać, że Jiří Trávniček

w ostatnim czasie poświęcił uwagę dziejom rynku książki w Czechach, co zostało zauważone przez polskich uczonych³.

Obecnie, kontynuując swoje naukowe zainteresowania zmierzające do wyjaśnienia zjawisk określanych jako czytanie i czytelnictwo, badanych dotychczas przede wszystkim w aspekcie socjokulturowym, skupił się

¹ J. Trávniček, *Příběh je mrtev? Schizmata a dilemata moderní prózy*, Brno 2003.

² J. Trávniček, *Čtenáři a internauti: obyvatelé České republiky a jejich vztah ke čtení* (2010), Brno–Praha 2011; idem, *Překnížkováno. Co čteme a kupujeme* (2013), Brno–Praha 2014; idem, *Reading Bohemia. Readers and reading in the Czech Republic at the beginning of the 21th century*, Prague 2015.

³ G. Nieć, *Dzieje rynku książki w Czechach w świetle najnowszej publikacji Zdenka Šimečka i Jiřího Trávnička*, „Bibliotheca Nostra” 2016, nr 4, s. 97–115.

na zagadnieniu czytania pojmowanego jako system określonych praktyk i zachowań.

O ile we wcześniejszych badaniach dominowały pomiary ilościowe, o tyle tym razem autor sięgnął po metody jakościowe. Podstawę jego ustaleń stanowią przede wszystkim wywiady przeprowadzone w latach 2009–2015 wśród 138 uczestników w wieku co najmniej 15 lat, prezentujących, jak pisze autor, przekrój czeskiej populacji, wyłonionych na podstawie CV. Jak pokazuje mapka (na s. 442), ukazująca miejsce zamieszkania respondentów, pochodzili oni z różnych obszarów Czech, co niewątpliwie pozwoliło na ogólniejsze odniesienia. Jak dowiadujemy się z dalszej części lektury monografii, były to osoby w różnym wieku. Najstarsza urodziła się w 1908 roku, najmłodsza w 1999 roku, czyli rozpiętość wieku wynosiła niemal 100 lat. Z założenia wywiady, koncentrując się na kolejnych etapach biografii respondenta, skupiały się na ukazaniu specyfiki indywidualnej historii czytania, poczynając od doświadczeń domowej lektury, w rodzinie, poprzez sytuacje czytania przedszkolnego, szkolnego, książki zakazane i polecane. Zwrócono uwagę na wpływ biblioteki, mediów itd. na poszczególnych etapach życia i obecne sytuacje i praktyki lekturowe. Z pewnością, czego autor jest świadomy, istotne ograniczenia mogły wynikać z zawodnej niekiedy ludzkiej pamięci, niemniej uzyskany materiał pozwolił na znaczące ustalenia.

Zebrane dane jakościowe umożliwiły skonstruowanie zróżnicowanego obrazu doświadczeń i sytuacji czytania w ujęciu modelowym i indywidualnym. Oczywiście, niezależnie od ujęcia jakościowego, przydatne były także jako uzupełnienie ustalenia poczynione w toku trzech statystycznych badań czytelnictwa z lat 2007, 2010, 2013 prowadzonych przez Bibliotekę Narodową i Instytut Czeskiej Literatury Czeskiej Akademii.

Warto też zwrócić uwagę na różnorodne źródła ogólnych metodologicznych inspiracji autora. Badacz, starając się opisać i wyjaśnić tak złożone zjawisko, jakim jest czytanie, słusznie sięga możliwie szeroko do ustaleń m.in. socjologów, antropologów, kulturoznawców, historyków. Nie mógł przy tym pominąć koncepcji Pierre'a Bourdieu, sięgał do ustaleń brytyjskiego kulturoznawstwa szkoły w Birmingham. Przywołał znane, klasyczne już ustalenia Richarda Alticka⁴, Jonathana Rose⁵. Odwołał się do doświadczeń naukowych Martyna Lyonsa, ponadto korzystał z dokonań niemieckich socjologów literatury, a także ustaleń innych współczesnych

⁴ R.D. Altick, *The English Common Reader. A Social History of the Mass Reading Public 1800–1900*, Chicago 1957.

⁵ J. Rose, *Altick's Map: The New Historiography of the Common Reader*, w: *The History of Reading*, t. 3: *Methods, Strategies, Tactics*, red. R. Crone, S. Towheed, London 2011, s. 15–26.

badaczy czytelnictwa. Niewątpliwie, jak podkreślił we wstępie, inspirujące okazały się m.in. obecne badania Shafquata Towheedema i Anne Mangen. Przydatne były również ustalenia polskich socjologów, w tym Jana Szczepańskiego, Floriana Znanieckiego i Józefa Chałasińskiego.

Omawiana publikacja składa się z czterech części, wstępu, zakończenia, ponadto została zaopatrzona w stosowne wykazy, bibliografię, indeks, ilustracje.

W części pierwszej poświęconej metodologii badań autor koncentruje się na rozważaniach dotyczących metody biograficznej i badań biografii czytelnicych. Świadomy zalet i ograniczeń metody badań dokumentów osobistych, pokrótce omawia także prowadzone przez siebie w latach 2009–2015 badania terenowe. Część tę zamyka, nieco odmienne w formie, chociaż przydatne, kalendarium ukazujące istotne wydarzenia związane z książką i kulturą czytania na świecie, w Europie Środkowej i w Czechach. Dolną cezurę chronologiczną wyznacza przełom XIX i XX wieku uznanego za złoty wiek książki niemającej konkurencji ze strony innych mediów, kończą zaś lata nam współczesne, tj. 2012–2016. W skali światowej za znamienne i symboliczne wydarzenie dzisiejszej doby czeski badacz uznał rezygnację z wydawania wersji papierowej *Encyclopaedia Britannica* i przejścia wyłącznie na format elektroniczny w 2012 roku. W Europie Środkowej jako znaczące fakty odnotował publikację Stefana Bollmanna *Frauen und Bucher* oraz wymagające komentarza wyniki badań czytelnictwa w Polsce. Przedstawione kalendarium jest niewątpliwie pomocne, pozwala w syntetyczny sposób pokazać złożoność zjawisk dotyczących książki, czytania, kultury w Czechach w możliwie szerokim kontekście regionu Europy Środkowej i ogólniejszych światowych tendencji. Przy czym ważne jest nie tylko spojrzenie na terażniejszość, ale i perspektywa dłuższego trwania i specyficznych uwarunkowań historycznych związanych z rozwojem kultury, mediów i społeczeństwa, oddziałujących na stan obecny.

W dalszej części książki autor przedstawia badane problemy w potrójnym ujęciu: poprzez pryzmat doświadczeń czytelnicych wyróżnionych generacji, następnie charakterystycznych zjawisk czeskiej kultury czytelnicych, zamyka zaś przedstawieniem wybranych indywidualnych biografii. Kluczowe znaczenie w omawianym ujęciu stanowi wydzielenie czterech generacji, nazwanych ze względu na najbardziej typowy dla danego pokolenia środek przekazu: generacją radiową, telewizyjną, komputerową i internetową. Pierwszą z nich stanowili najstarsi, tj. osoby w wieku 65+, następną respondenci pomiędzy 45. a 64. rokiem życia, na trzecie pokolenie składały się osoby w wieku 25–44, ostatnią grupę stanowili najmłodszy liczący od 15 do 24 lat. Z pewnością zaprezentowane ujęcie

ma charakter modelowy, zmierzający do wydobycia specyfiki biografii czytelniczych poszczególnych pokoleń, kształtowanych w odmiennych warunkach historycznych, społecznych, ekonomicznych i kulturowych, co jednak, jak sądzę, nie oznacza braku istnienia stanów pośrednich.

Omówieniu zjawisk charakterystycznych dla poszczególnych pokoleń została poświęcona druga część książki. W świetle poczynionych ustaleń charakterystyczne dla stosunkowo najslabiej wykształconego najstarszego pokolenia, szczególnie roczników przedwojennych, okazały się trudności w dostępie do książki w okresie dzieciństwa. Badani wspominali niejednokrotnie niechęć rodziców wobec spędzania czasu nad książką, brak możliwości czytania. Tym sytuacjom zarazem towarzyszyły: pozytywne podejście do czytania szkolnego, osobiste aspiracje i zainteresowania.

Pokolenie drugie (w wieku 45–64), nazwane telewizyjnym, w znacznym stopniu wychowane w okresie socjalizmu ulegało jednocześnie wpływom wielu czynników, tych oficjalnych, zideologizowanych i przenikającej, atrakcyjnej dla odbiorców, chociaż cenzurowanej zachodniej kultury masowej. Jak pisze autor, pokolenie wychowane w latach „gospodarki planowej” i jej ograniczeń wykazywało niechęć wobec literatury ideologicznej, niektórzy sięgali po książkę zakazaną, słuchali radia Wolna Europa i radia Luxemburg, fascynowali się reglamentowaną muzyką zespołów rockowych. Jednocześnie lata 60. XX wieku to „złoty wiek” książki, starsza część pokolenia niekiedy wspominała je z nostalgią. W literaturze czeskiej miały miejsce interesujące zjawiska, czego przykład stanowiła twórczość Milana Kundery, która na stałe weszła do dorobku światowego. Jednocześnie był to okres wysokich nakładów książek, popularnych powieści detektywistycznych (np. Agaty Christie, Raymonda Chandlera) chętnie czytanych przez czeskich odbiorców. Nowe doświadczenia wspomnianego pokolenia wiązały się ze zmianami po 1989 roku i uwolnieniem od zakazów cenzury, wprowadzeniem wolnego rynku wydawniczego oraz szybkim rozwojem nowych mediów.

Kolejna generacja, nazwana komputerową (25–44 lata), jest największa w czeskiej populacji i liczy 3,2 mln osób. Wychowana bądź dorastająca w nowej rzeczywistości, funkcjonowała w warunkach swobodnego dostępu do książki, jednocześnie wobec gwałtownego rozwoju mediów i technologii traktowała książkę jako jedno z wielu dostępnych środków przekazu. Książka straciła swoją ważną pozycję dominującego medium, chociaż jednocześnie wydawcy starają się spożytkować możliwości elektronicznego zapisu, dostrzegając jego potencjał, wykorzystują też komercyjne szanse stwarzane przez przemysł medialny.

Najmłodsze pokolenie (15–24 lata), urodzone w epoce cyfrowej doskonale czuje się w obliczu nowych technologii, jednocześnie ulega oddziaływaniu zglobalizowanej kultury. Millenialsi kojarzeni z Harrym Potterem, chętnie sięgali po inne utwory z kręgu fantastyki: powieści Terry’ego Pratchetta, J.R.R. Tolkiena, Andrzeja Sapkowskiego. Czytali „Bravo”, thrillery Stephena Kinga i thrillery polityczne, powieści czeskich pisarek, rzadko poezję, chociaż odbiorcy zwrócili uwagę na nazwisko czeskiego poety Jana Skácela, którego twórczość pojawiła się w oficjalnym obiegu dopiero po 1989 roku.

Autor, wskazując na doświadczenia społeczne i kulturowe związane z czytaniem, słusznie nie traktuje zjawisk czytelniczych jako wyizolowanych praktyk. Zwraca uwagę na możliwie szerokie inspiracje i doświadczenia kulturowe najbardziej typowe dla poszczególnych pokoleń, pochodzące z kręgu zarówno kultury wysokiej, jak i kultury popularnej. Nie ulega wątpliwości, że znane i głośnie zjawiska gwałtownie rozwijającej się w XX i XXI wieku globalnej i lokalnej pop-kultury i mediów oddziaływały na gusty szerokich kręgów czeskich odbiorców/czytelników w kolejnych dekadach. Istotną rolę przed 1990 rokiem odgrywała cenzura reglamentująca dostęp do określonych treści.

Chociaż to nie statystyka była najważniejszą częścią badań, warto zwrócić uwagę, zwłaszcza wobec utrzymujących się miernych wskaźników czytelnictwa w Polsce, na podane dane liczbowe⁶. Jiří Trávniček, słusznie przytaczając wskaźniki ilościowe dające wyobrażenie o stanie czytelnictwa w badanych grupach, dla porównania odwołuje się do danych ze wspomnianych czeskich badań z 2013 roku. Jak badacz podaje, odsetek deklarujących czytanie wśród uczestników wywiadów wynosił 84–85%, czyli kształtował się na poziomie typowym dla czeskiej populacji, ponadto różnica między poszczególnymi pokoleniami była niewielka. Odwołując się do szczegółowych ustaleń, przypomnę wskaźnik dla najstarszego pokolenia radiowego wynoszący 85%. Co znamienne, wśród najmłodszych uczestników badań należących do generacji online i miłośników YouTube zarejestrowano podobne wyniki. Aż 85% młodych ludzi deklarowało czytanie książek, nieznacznie mniejszy odsetek czytających ustalono dla generacji w wieku od 25 do 44 lat, bo 83%. Nieco większe rozbieżności wśród badanych występowały w przypadku kupujących

⁶ Zasięg czytania książek w Polsce w 2013 roku wynosił 56% przy średniej europejskiej 68% według *Cultural access and participation. Report, Special Eurobarometr 399*, Brussels 2013, s. 12, http://ec.europa.eu/commfrontoffice/publicopinion/archives/ebs/ebs_399_en.pdf [dostęp: 30.05.2018]; inne dane podają Izabela Koryś, Jarosław Kopeć, Zofia Zająca, Roman Chymkowski, *Stan czytelnictwa w Polsce w 2016 roku*, Warszawa 2017, s. 8–9, <https://www.bn.org.pl/download/document/1492678784.pdf> [dostęp: 20.06.2018].

książki: najwięcej nabywały osoby w wieku od 25 do 44 lat – 50% wobec 48% kupujących książki w całej czeskiej populacji. Rzadziej na zakup decydowały się osoby o skromniejszych dochodach: pokolenie emerytów (40%) i najmłodsi z reguły jeszcze kształcący się (41%). Dopelnienie stanowiły dane dotyczące korzystania z bibliotek i w tym przypadku wskaźniki wynosiły od 28% do 43%, przy czym, jak się okazało, najczęściej biblioteki odwiedzali przedstawiciele najmłodszego, internetowego pokolenia. Chociaż, co od lat podkreśla Jacek Wojciechowski, różnice i dylematy dotyczące sposobów pomiarów stosowanych w badaniach zasięgu książki pozwalają jedynie na ograniczone ustalenia i porównania, to jednak pewne tendencje są widoczne⁷.

W kolejnym ujęciu zaprezentowanym w części trzeciej ukazane zostały w 33 odsłonach charakterystyczne zjawiska czeskiej kultury czytelniczej. Znalazły się tu tematy dotyczące znanych i popularnych książek na przestrzeni ostatnich kilkudziesięciu lat, np. powieści Bożeny Němcovej, komiksów, kryminałów, klasyki, niejednokrotnie również dzisiaj obecnych w obiegu czytelniczym i ponadczasowej Biblii. Uwzględnił autor także najnowsze bestsellery, takie jak np. Harry Potter, których popularność stanowi swoisty fenomen społeczno-kulturowy wykraczający poza ścisłe literackie ramy, czego przykładem jest tzw. potteromania. Szczególnie w przypadku czytelniczych hitów ostatnich lat mamy do czynienia z globalnymi produktami transmedialnymi funkcjonującymi na różnych platformach (książka, film, gry, gadżety), określanymi jako produkt totalny, kompleksowo oddziałującymi na odbiorcę⁸. W tej części ukazane zostały ponadto charakterystyczne sytuacje i zachowania ujawniające się w toku badań czytelniczych biografii: wspomnienia dotyczące księgarń, akcji promocyjnych, opowieści o domowych bibliotekach, relacje film – książka. Ponadto uwagę zwróciły wybory czytelnicze mężczyzn i kobiet, książkowe powroty, niedokończone lektury, czytanie jako rodzaj terapii i wsparcia oraz lektura religijna. Nie zabrakło aktualnych porównań i rozważań nad książką papierową i elektroniczną, specyfiką czytania epoki digitalnej oraz wielu innych zagadnień. Tu także znalazły się przemyślenia dotyczące czytania związanego z oddziaływaniem określonych instytucji, przede wszystkim szkoły i wpływu nauczycieli, sytuacji

⁷ J. Wojciechowski, [rec.:] G. Straus, K. Wolff, *Zainteresowanie książką w społeczeństwie polskim w 1996 r.*, „Roczniki Biblioteczne” 1998, t. 42, s. 180–183; B. Malentowicz, *Czytelnictwo – nowa jakość. Sprawozdanie z Nowego Forum Bibliotek Pedagogicznych* [16–17 czerwca 2016], e-pedagogiczna.edu.pl/upload/file/aktualnosci_2016/Sprawozdanie_Krakow.pdf [dostęp: 30.05.2018].

⁸ H. Jenkins, *Kultura konwergencji*, Warszawa 2007, s. 260. Na temat produktu totalnego pisał Michał Zając, *Promocja książki dziecięcej*, Warszawa 2000, s. 163–166.

obowiązkowych lektur, roli bibliotek publicznych, zakazanych książek. Niejednokrotnie omawiane zjawiska i sytuacje okazywały się charakterystyczne dla poszczególnych pokoleń, ulegając z czasem zmianom i przesunięciom również w obrębie indywidualnych życiorysów.

W części ostatniej (czwartej) autor przedstawia osiem specyficznych indywidualnych biografii prezentujących zróżnicowane postawy wobec lektury i sytuacje oraz czynniki kształtujące kulturę czytelniczą, w tym doświadczenia rodzinne, szkołę, inne media. Narracje o doświadczeniach czytelnicznych wybranych respondentów rozpoczyna opowieść przedstawiciela najstarszej generacji (rocznik 1922) wspominającego lektury i sytuacje wieku dziecięcego i lat późniejszych. Nie zabrakło biografii osoby będącej analfabatką, następnie kobiety szukającej psychicznego wsparcia w czytaniu i lekturze, dyslektyków i doświadczeń przedstawicieli młodego pokolenia zanurzonego w świecie internetu i nowych technologii (roczniki 1995), w tym niecierpliwych czytelników niekończących lektury. Rozdział ten jest ciekawą lekturą pozwalającą wniknąć w osobiste doświadczenia czytelników, ukazujące rzeczywistość społeczną przez pryzmat indywidualnych interpretacji.

Istotne stwierdzenia znalazły się w podsumowaniu. Autor wyodrębnił trzy główne wzorce czytania. Wzorzec patriotyczno-mieszkański jest typowy przede wszystkim, jego zdaniem, dla najstarszego pokolenia, charakteryzuje się traktowaniem literatury w kategoriach obowiązku wobec kultury narodowej i zarazem jako przydatnej w samorozwoju. Kolejny wzór, określony jako niezależny, rozwinął się w latach 60. XX wieku i wiązał się z nieco opozycyjnym podejściem do oficjalnej kultury, opierał się na osobistych poleceniach i sytuacjach czytania. Ostatni wzór – transmedialny – właściwy jest dla najmłodszego pokolenia intensywnie korzystającego z różnych mediów, traktującego czytanie jako jedną z wielu czynności związanych z użytkowaniem mediów. Jest to ciekawa propozycja, wypływająca zarówno z czeskich doświadczeń, jak i z uniwersalnych tendencji, i może być inspirująca dla innych badaczy. Jest to także dobry punkt wyjścia do dyskusji i tworzenia bardziej rozbudowanych schematów. Na pewno należy zgodzić się ze znanym stwierdzeniem, przytaczanym również przez autora, o znaczeniu i roli perspektywy czytelnika w patrzeniu na zjawiska literackie. To czytelnik/odbiorca nadaje znaczenia i sensy czytany tekstom, bez niego niemożliwa jest komunikacyjna rola literatury. Stąd też szczególnie zasadne wydaje się wysłuchanie czytelników i ich opowieści o czytaniu, literaturze i sytuacjach lektury.

Rozprawa Trávníčka dowodzi po raz kolejny, jak złożonym i aktualnym zjawiskiem jest problem czytania, czytelnictwa uwikłanego w społeczne,

kulturowe, historyczne, psychologiczne uwarunkowania. Z pewnością zaprezentowane analizy pozwolą pogłębić wiedzę na temat zachowań czeskich czytelników i czynników je kształtujących. Sytuacje przedstawione w perspektywie indywidualnych doświadczeń, zarazem zmierzające do uchwycenia typowych zachowań charakterystycznych dla wyodrębnionych pokoleń, ukazują, w jaki sposób kultura, historia i współczesność kształtują rzeczywiste zachowania czytelnicze odbiorców. Dowodzą znaczenia perspektywy indywidualnej i długiego trwania w badaniach nad kulturą⁹. Problem jest istotny, gdyż jednocześnie szeroko pojęta kultura czytelnicza w dużej mierze oddziałuje na kondycję umysłową i kapitał intelektualny współczesnego społeczeństwa. Zatem powyższe zagadnienia wymagają dalszych badań, a z racji złożoności i niejednorodnej materii konieczne jest ujęcie interdyscyplinarne, jeśli celem jest wyjaśnienie całości kształtu zjawiska.

Zaprezentowane badania i doświadczenia, wpisując się w szerszy problem kultury czytania w Europie Środkowej, dostarczają wiele wartościowych ustaleń ujawniających czeską specyfikę i ogólniejsze tendencje. Liczne odniesienia do globalnych ram funkcjonowania książki i czytelnictwa z pewnością wzbogacają walory wspomnianych badań, są też inspirowane dla innych badaczy zainteresowanych skomplikowaną problematyką czytania i czytelnictwa.

⁹ M. Lyons, *A History of Reading and Writing in the Western World*, London 2010, s. 3–6; A. Dymmel, S. Kotuła, A. Znajomski, *Kultura czytelnicza i informacyjna – teoria i praktyka. Wybrane zagadnienia*, Lublin 2015, s. 13.